

Psichoanalitinės filosofijos žvilgsniu

Leonarda Jekentaitė. *De profundis. Psichoanalitinės filosofijos žvilgsniu apie mąstytojus ir menininkus*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.

Vienoje iš pastaruoju metu vykusių konferencijų pusiau juokais, pusiau rimtai buvo išsakyta mintis, kad po Dievo ir po meno mirties transcendencijos našta prisiima nešti psichoanalizė. Leonardos Jekentaitės knyga *De profundis*, kaip jau nurodoma knygos paantraštėje, būtent psichoanalitinės filosofijos žvilgsniu žvelgia į mąstytojus ir menininkus. Autorė pastebi, kad XX amžiuje psichoanalizės seansas dažnai intelektualui atstoja apsilankymą bažnyčioje. Klausdama, kaip galima psichoanalitinė filosofija viename anksčiausiai parašytų straipsnių *Klinikinis žmogaus portretas klasikinėje psichoanalizėje*, Jekentaitė teigia, kad jai psichoanalizėje labiausiai rūpi savita žmogaus samprata. Būtent ne racionalioji žmogaus proto pusė, bet tai, kas slypi gelmėse ir paviršiuje reiškiasi įvairiais pavidalais. Galima būtų teigti, kad autorė žvelgia į tamsiąją žmogaus pusę – tamsiąją čia suprantant nebūtinai kaip blogio, tamsos jėgas, o veikiau kaip liekančias šešėlyje ir gelmėse. Kiek ši pusė slopinama ir sublimuojama, tiek ji gali tapti griauančiąja, tačiau ji gali būti paverčiama pozityvia jėga ir reikštis įvairiausiais mokslo, ypač meno pavidalais. Į šią užslopintą gelminę jėgą autorė žvelgia per įvairių mąstytojų koncepcijas, gilinasi į meno kūrinius, kuriuose įvairiais pavidalais pasirodo gaivališkoji žmogaus pusė. Taip pat autorė nuolat grįžta prie filosofinio klausimo kaip klausimo apie žmogų, jo paskirtį, pašaukimą.

Knygą *De profundis* sudaro bene per tris dešimtmečius rašyti straipsniai, interviu, esė, tačiau juos visus vienija nuolat jaučiama autorės pozicija. Pirmoji knygos dalis jungia teorinius svarstymus, skirtus filosofijos ir psichoanalizės tematikai. Jekentaitė simpatizuoja postmoderno situacijai, kuri, anot autorės, persmelkta džiazavimo stilistika, kai idėja atskleidžiama ne logišku ir nuosekliu samprotavimu, bet pasiduodant improvizacijoms, netikėtoms asociacijoms, minties posūkiams, kai žaidžiama skirtingais stiliais, žanrais, kai galimi skirtingų epochų, kultūrų, skirtingų realybės lygių patirčių susidūrimai. Iš šios džiazavimo perspektyvos autorė bando pažvelgti į filosofijos klasikus, atkreipdama dėmesį būtent į gelmiškąsias jų kūrybos puses. Į Jekentaitės dėmesio akiratį papuola Immanuelis Kantas, Sorenas Kierkegaardas, Henri Bergsonas, Friedrichas Nietzsche, Arthuras Shopenhaueris, Jacques'as Lacanas, Herbertas Marcuse, Gilles'is Deleuze'as, Emmanuelis Levinas ir kiti.

Kaip vienas neabejotinų knygos išskirtinumų yra tai, kad Jekentaitė nuolat atsigręžia į Lietuvos kultūrą ir aktualijas. Antai pasitelkdama kierkegaardišką terminą *demoniškas estetišmas*, autorė analizuoja Šarūno Saukos, Sigito Parulskio, Oskaro Koršunovo kūrybą. Demoniškas estetišmas kyla iš ironiško santykio su tikrove, kai išbandoma visų apribojimų (ypač moralinių normų ir kultūrinių tabu) galia. Tai, anot autorės, įvardijama iššūkiu, transgresija, ištvirkusia valia.

Aptardama Friedricho Nietzsche's filosofiją, autorė teigia, kad „Nietzschės įžvalgos buvo pirmosios, dar ikifroidinės psichoanalizės pamokos gelminiams europietiškos dvasios suksilimams paaiškinti“ (p. 64). Vakarų kultūros krizė galimai kilo iš to, kad europiečiai kalbėjo ir mąstė graikiškomis ir judėjiškomis formomis, o gyveno pagal instinkto diktatą. Atskirdamas paviršinį krikščioniškų vertybių sluoksnį nuo slopinamo, demonizuoto sąmonės lygmens, Nietzsche taip atskleidė gelmines psichoanalitines antisemitizmo šaknis, pažymi Jekentaitė.

Neatsitiktinai autorė dėmesinga mitams, kaip kolektyvinės pašąmonės klodui. Pasirem-dama Jacques'u Lacanu ir Herbertu Marcuse, pateikia dvi Narcizo simbolikos interpretacijas psichoanalitiniame kontekste, atskleisdama, kaip etiniai orientyrai užleidžia vietą estetiniams. Lacano psichoanalizės metodas grindžiamas savos biografijos įsisąmoninimu ir jos įtraukimu į bendrą istoriją ar bendrą mitą. Tuo tarpu meno herojai yra atstumtieji, jų gyvenimas nepriva-lo turėti nieko bendra su realybe. Šios alternatyvos išstūmimas, Jekentaitės manymu, prislegia šiuolaikinį žmogų kaip kaltė. Narcizo nusigrėžimas nuo jam nepriimtinos realybės atskleidžia pozityvųjį Narcizo įvaizdžio aspektą – tai priminimas apie žmogaus laimės programą. Šiame mite, anot Jekentaitės, „koncentruota estetinė forma išreiškiama tragiškas konfliktas, <...> vi-sada slypintis egzistencinėse ribinėse situacijose“ (p. 118). Atsiskleidžia problemiškas katarsio mechanizmas – sunku beatskirti, ar esantis ribinėje situacijoje yra pamišėlis, ar amoralus, ar ištikimas savo idealui humanistas. Menas ir grožis nuolat primena, kad ribinės būsenos nepa-siduoda jokioms klasifikacijoms. Jekentaitė nuolat atkreipia dėmesį į ant ribos balansuojančius personažus ir idėjas, bando užčiuopti tą ribą, kuri vos vos skiria šventąją ir pasileidėlę, genijų ir beprotį. Pristatydama Deleuzo konceptinio personažo, kuriam būdingas savitas charakteris ir temperamentas, sampratą, atskleidžia, kad vienu iš tokių personažų tampa idiotas, kuris padeda suprati siurrealistinę dabarties filosofiją. Šopenhauerio filosofijoje tokiu konceptiniu personažu gali būti laikomas genijus – dažnai protingai nesielgiantis keistuolis.

Meno ir literatūros sąsajų aptarimui skirta antroji knygos dalis. Į menininkus pažvelgia kaip į *menamos* tikrovės kūrėjus, atkreipdama dėmesį ir į pačių žodžių darybą – *menas, tai kas menama*. Autorėi svarbu kūryboje esantis stebuklo, įkvėpimo momentas, pasiaukojantys menui dažnai gali priminti ligonius ar apsėstuosius, atsiduriančius prie „pačios chaoso pra-garmės“. Straipsnyje *Būties akivaizdoje* cituoja Alfonsą Andriuškevičių, teigiantį, kad „yra menininkų, kurie iš meno daro ligą, ir yra tokių, kurie iš savo ligos gali padaryti meną“ (p. 177). Šarūno Saukos psichopatologija nėra savitikslė – per ją atsiskleidžia žmogaus drama. Be šio demoniškojo lygmens, Jekentaitės nuomone, „asmenybės gyvenimas būtų plokščias ir negy-vybingas“ (p. 178), ir laimingas gali būti tik į savo vitališkumą įsiklausantis žmogus.

Autorė gilinasi į *jouissance* persmelktą transgresiją, kuri nurodo į mėgavimąsi buvimu už-ribyje. Tai bendrųjų sąvokų, moralės normų, nepaisymas, perėjimas iš *Logos* tvarkos į *Pathos* stichiją. Savo noru žvelgiantis į patologiją individas – dažnas reiškinys šiuolaikiniame mene. Bet – ar kartais neužsižaidžiama ir ar nėra užmirštamas abipusis meno ir tikrovės poveikis, klausia autorė. Domėjimąsi patologija autorė aiškina jo dviprasmiškumu. *Pathos* nurodo ne tik į liguistumą, bet ir į geismą gyventi, aistras, jautimus, instinktus. Pastaruoju metu grožio kultas sąmoningai demaskuojamas. Anksčiau grožis buvo iškeltas virš gyvenimo, tuo tarpu dabar menininkai manipuliuoja pačia gyvybės medžiaga. Tiek meno, tiek grožio samprata tampa neaiški. Amžių sandūroje vykstančios transformacijos griaua anksčiau galiojusią tvarką ir tai įvairiausiomis išraiškomis atsispindi meno kūryboje. Nusitrinančios ribos tarp meno ir gyvenimo, kraštutinės egzistencinės patirtys, sąlygoja pervesijos skverbimąsi į meno kūrybą dabarties Vakarų kultūroje. Tai, autorės nuomone, taip pat leidžia suprasti ir pateisinti patologiją meno kontekste.

Skyriuje, skirtame meno ir literatūros analizei, surinkta nemažai autorės straipsnių, skir-tų lietuvių kūrėjams – Maironiui, Aisčiui, Bernardui Brazdžioniui, Alfonsui Andriuškevičiui, Šarūnui Saukai, Sauliui Šalteniui, Eimuntui Nekrošiui, Sigitui Parulskiui, Oskarui Koršuno-vui. Jie autorėi įdomūs kaip kūrėjai, žvelgiantys į gelmines žmogaus savybes, atsekantys ar-chetipines struktūras, meno kūrinius priartėjantys prie žmogiškumo ribos ar kvestionuojan-tys nusistovėjusias normas. Apskritai autorės teigimu, „lietuviai bijo gilumos, nemoka su ja

dorotis, ji virsta pragariais, kurie pasiglemžia ne tik bedalius tamsuolius, bet ir mūsų kultūros šviesuolius. Ji juoda ir žudanti“ (p. 255).

Trečioje knygos dalyje surinkti straipsniai, analizuojantys moteriškumo sampratą. Dažnai pas mus moteriškumas suprantamas kaip kažkas menkesnio, silpnesnio, bandoma įskiepyti agresyvų feminizmą. Autorė nepalaiko nei vienos pozicijos. Moteriškumą teigia kaip stiprybę, kvestionuoja ir pačią tradiciškai suprantamos moters kaip gundytojos sampratą, ir herojiško žmogaus koncepciją. Įdomu tai, kad knygos autorė seka ir mitų interpretacijų keliais, aptikdama jų lūžius ir transformacijas, kartu atsekdamą ir paties mentaliteto lūžius. Antai biblinės Salomėjos ir Juditos istorijos tampa vienu tokių tyrimų. Viena nuodėmingoji, kita savo tautos herojė, „moteriškos drąsos, tikėjimo ir patriotizmo, išminties ir grožio pavyzdys“ (p. 299). Autorė atkreipia dėmesį į tai, kad ilgainiui šių istorijų interpretacijos persipynė, paslėpdamos įvairius niuansus ir išryškindamos pačią moteriškumo esmę. Šis skyrius gausiai iliustruotas Gustavo Klimto, Artemisia's Gentileschi, Šarūno Saukos ir kitų menininkų darbais, o tai padeda sekti autorei rūpimą šių mitų interpretacijų kaitą – o jos, kaip teigia Jekentaitė, XX amžiaus antroje pusėje „tampa vis atviresnės ir drastiškesnės“ (p. 307). Kaip minėta, Jekentaitė nuolat dėmesinga lietuviškai kultūrai ir jos realijoms. Savotiškai pratęsdama Salomėjos mito interpretaciją, analizuoja Salomėjos Nėries daimoną, atskleisdama jos tragišką likimą ir aistringą gyvenimą. Ją mato dviejų archetipinių jėgų – *Tanathos* ir *Eros* įtampoj: poetė nuo pat jaunystės kalba apie mirtį, romantiškai trokšta amžinai išlikti jauna, taip pat laužo erotinius stereotipus. Tačiau, teigia autorė, nepaisant paklydimų, tikrasis menininkas yra išteisinamas paties meno, nes liekama ištikimam tik kūrybinės aistros daimonui, teigia Jekentaitė.

Straipsnyje *Deivės kiekvienoje moteryje* Jekentaitė analizuoja „graikų deivių archetipų poveikį moters savęs identifikacijai (savo tapatumo suvokimui) ir savirealizacijai“ (p. 332), atkreipdama dėmesį ne į teologinį, o į filosofinį ir psichologinį aspektą. Autorė gilinasi į deivių archetipus pasiremddama amerikiečių psichologe Shinoda Bolen. Deivių tipai gali būti skiriami pagal santykį su vyrais. Tai vyrų nepažeistos deivės (Atėnė, Artemidė, Hestija), vyrų pažeistos deivės (Demetra, Persefonė, Hera) ir alcheminė deivė Afroditė. Kiekviena deivė simbolizuoja tam tikrą energiją, aistrą, kuri neatpažinta ir neįsisąmoninta gali pražudyti, tačiau suvaldyta archetipinė jėga, autorės teigimu, kuria moteriškosios savasties harmoniją.

Dėmesingumas gaivališkai, neracionaliajai pusei išlaikomas ir atskirą knygos dalį sudarančiuose autorės pokalbiuose apie menininkus ir pokalbiuose su menininkais. Juose aptariama Henriko Johano Ibseno, Augusto Strindbergo, Oscaro Wilde'o, Mikalojaus Konstantino Čiurlionio gyvenimas ir kūryba. Pokalbį su skulptore Dalia Matulaite lydi šiai menininkei skirtas straipsnis, taip pat kalbama su grafike Ramune Vėliuviene bei režisieriumi Oskaru Koršunovu.

Nepaisant to, kad knygoje skelbiami straipsniai apima apie trisdešimties metų Jekentaitės kūrybinį laikotarpį (pirmasis straipsnis buvo publikuotas bene 1976 metais, o kai kurie pirmą kartą pasirodo būtent šiame rinkinyje) ir nebuvo rašyti kaip knyga, apgalvota rinkinio struktūra sukuria vientisumo įspūdį. Autorė kruopščiai apgalvojo ne tik knygos struktūrą, bet ir jos pavadinimą ir apipavidalinimą. *De profundis – Iš gelmių* – jau savaime nurodo autorei rūpimą užslėptąją žmogaus pusę. Taip tai nutylėta nuoroda į Oskaro Waildo kalėjime parašytą kūrinių ir į autorės simpatizuojamą Bernardo Brazdžionio eilėraščių *De profundis*. Knygos viršelio juoda spalva galėtume sakyti vėlgi kreipia į gelmiškąją žmogaus asmenybės pusę. Bet ne tik tai. Paskutiniame knygos skyriuje *Ekspromptai*, kuriame daugiausia suguldyti eseistinio pobūdžio tekstai, autorė išpažįsta savo simpatiją juodai spalvai, kurioje slypi visos galimybės, kuri yra pagrindo pagrindas. „Juoda spalva – tai pats dugnas, sielos dugnas, pragaro dugnas,

spalvų dugnas taip pat, paskutinės akistatos riba“ (p. 471). Iš juodo viršelio fono išnyra balti bažnyčios skliautai, dvi figūros ir žemai – orkestras. Tai Oskaro Koršunovo pastatytos Gintaro Sodeikos operos pagal Jono Fosse pjesę „Winter“ fragmentas. Šv. Kotrynos bažnyčia čia režisieriaus sprendimu tapusi ne abstrahuoto Dievo, o Moters ir Vyro suartėjimo vieta. Taigi jau pats knygos viršelis tarytum mus kreipia gelmės ir ribos, kurią reikia peržengti, analizės link.

JOLANTA SALDUKAITYTĖ
Vilniaus universitetas